

A hűség jutalma?

A soproni németység kálváriája a második világháború végén

Krisch András: A soproni németek kitelepítése 1946. Escort Kiadó, Sopron, 2006. 159 oldal

Menekülés és elűzetés a második világháború végén és után – ma is ez a németek egyik legfájdalmasabb traumája. Olyan trauma, amely része volt a „huszadik század népvándorlásának” is nevezett drasztikus demográfiai eltolódásnak az évszázad közepe táján, s amely más népeket – lengyeleket, szlovákokat, magyarokat stb. – egyaránt érintett. E „népvándorlás”, amelynek eszmei megalapozása egyenesen következett a homogén nemzetállamok megvalósítására irányuló törekvésből, azonban éppen abban tért el a korai népvándorlástól, hogy ezúttal hihetetlenül rövid idő alatt – többnyire erőszakos módon – emberek millióinak kellett megbarátkoznia új otthonával és hazájával.

Miután 1918-ban elbuktak a Köztes-Európát uralom alatt tartó birodalmak, ezen a területen is gyakorlati stádiumához érkezett a nemzetállamok megvalósítása. Európa e keletebbi részén a történetileg kialakult multietnikus együttélés következtében a háború után helyenként megjelenő törekvések ellenére nem volt lehetőség arra, hogy az új „nemzetállamok” határait úgy húzzák meg, hogy az új államok egyetlen etnikum összefogását jelentsék. Ez számos esetben lehetetlen is lett volna. Meg kellett barátkozni azzal, hogy a nemzeti kisebbségek léte és ügye a következő időszak meghatározó viszonyítási pontját képezi majd. Miután a Habsburg Birodalomban megvalósított és tervezett autonómia-megoldásokat alkalmatlannak vélték a problémák kezelésére, előtérbe kerültek radikálisabb megoldási formulák. A svájci Georges Montandon már

az első világháború idején a homogén nemzetállamokban látta a békés európai jövő egyetlen garanciáját, s ennek megvalósítására a más nemzetiségűek kényszer-áttelepítését tartotta célravezetőnek. Ennek az elvnek a gyakorlati érvényesítésére volt példa a görög–török háború végén, 1923-ban megvalósított, két millió embert érintő népcserére, illetve a náci Németország számos népcsoportot érintő, drasztikus átnevelési „akciója”. Az 1919–1920-as Párizs környéki békék viszont nem ezt az utat választották, és a jelentős számú nemzeti kisebbségek jogait a kötelezően előírt védelemmel és a Népszövetség segédletével kívánták biztosítani. A huszadik század első harmada tehát példát szolgáltatott mérsékelt és radikális megoldásokra egyaránt.

A fiatal történész és levéltáros Krisch András kismonográfiája a németek elűzésének, kényszer-kitelepítésének állít emléket a történetek hatvanadik évfordulóján. A szerző a fentiekben tárgyalt, több százezer négyzetkilométernyi területet és emberek millióit érintő népcserék egyik kicsiny, eddig azonban csak felületesen ismert szelvére összpontosítja figyelmét, a soproni németység kálváriájára a második világháború végén és után. S teszi ezt családja, illetve rokonsága személyes érintettsége ellenére messzemenőkéig tárgyilagosan.

A soproni németység elűzésének tényleges bemutatása előtt a könyv első fejezetében a magyarországi elűzés előzményeit és okait mutatja be a szerző. Eközben felmerül a kérdés: Mennyiben volt más a magyarországi németek elűzése, mi vezetett oda, hogy Magyarország, a korábbi német szövetséges szintén ama bűnös politika útjára lépett, melynek következményeként sok ezer magyarországi németnek kellett elhagynia az addig már kétszáz éve, sok eset-

ben még annál is régebben hazájául szolgáló országot? A szerző Gerhard Seewann nyomán megemlíti, hogy Magyarországra nem voltak jellemzők az „anarchikus-kaotikus”, vagyis az ún. vad elűzések, amelyekkel tömeges, tömeggyilkosságokkal párosuló jelenségként Lengyelországban és Csehszlovákiában találkozhatunk. Magyarországra csak az elűzések második és harmadik szakasza volt jellemző, vagyis az internálások, a kényszermunkára történő elhurcolás, illetve a németek tervszerű elűzése az országból. Krisch András tanulmánya kizárólag a kényszerelűzésekre fókuszál, jóllehet teljesebb képet kaphattunk volna az ekkor zajló migrációs folyamatokról, ha az internáltak számát és sorsát, illetve az ún. „málenkij robotra” elhurcoltak történetét is bevonja tanulmányába a szerző. Az előzmények vizsgálatakor helyesen említi, hogy a magyar elűzésekre csakis a potsdami egyezmény megkötése után került sor, amely lehetőséget teremtett azoknak a németeknek az elűzésére, akiknek magatartása, a magyar államhoz való viszonya a korábbiakban kifogásolható volt. Vagyis Potsdamban nem rendelték el kötelező érvénnyel, s pláne nem a teljes magyarországi németiségre kiterjedően az elűzést, ahogy azt a magyarországi történetírás korábban állította.

A kiutasítás, illetve elűzés kérdése a teljes 1945-ös év folyamán foglalkoztatta a magyar politikai tábort, a közvéleményt és a sajtót is, s ez Sopronban sem volt másképp. Sok vélemény hangzott el, különböző álláspontok kerültek nyilvánosságra, amelyeket a szerző gondosan az olvasó elé tár. Miután a kormány észlelte a szövetségesek általános készségét az akár nagyszabású népeség-áthelyezésekre is, felvetette a németiség kiutasításának lehetőségét, s ezzel egy időben eszmecsere indult arról, mekkora legyen az elűzendők köre. Amikor május 26-án a magyar kormány azzal fordult a szovjet kormányhoz írásos kérésében – amelyet megelőztek a britek és az amerikaiak felé címzett, de a magyar fél számára kielégítően meg nem válaszolt szóbeli kérések –, hogy

engedélyezze 200–250 ezer „német fasiszta” kiűzését a szovjet megszállás alatt lévő német zónába, egyben legfőbb felelőssé tette magát a németek elűzésének ügyében.

Zavaró a könyvben és nem helytálló a szerzőnek a régebbi magyar szakirodalomra alapozott kijelentése, miszerint Potsdamban ugyan nem, de a németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács (SZET) részéről elrendelték volna 450 ezer magyarországi német kitelepítését. Ilyen parancs nem létezett, az ugyanis nem tekinthető parancsnak, hogy a németországi SZET 1945 novemberében 500 ezer magyarországi német amerikai zónába telepítésével számolt. A magyar kormány kitelepítési rendelete mégis erre hivatkozott, hogy ezáltal is elhárítsa a felelősséget magáról. A későbbiek azonban megmutatták, hogy a kormány nemcsak a névszerinti kormányzavazást követő rendeletalkotással tette magát bűnössé, hanem a rendelet végrehajtása során elkövetett jogtalanságok és visszaélések miatt is, amelyek éppen azáltal válnak kézzelfoghatóvá, hogy Krisch András ezeket helyi szinten mutatja be az akció tényleges lebonyolításának ismertetésével.

Miután a rendelet alapvetően a *Volksbund-*, illetve a *Fegyveres-SS*-tagságot nevezte meg fő viszonyítási alapul, a szerző áttekinti a hazai németiség két világháború között történetének legfontosabb mozzanatait. Ezek során a *Volksbund* szerepét már az új szakirodalomnak a korábbinál sokkal árnyaltabb képe alapján mutatja be. A könyv igazi értékét a következő fejezetek jelentik, amelyek a kitelepítési rendelet utáni, a helyi bizonytalanságot, a szóbeszédet, a bizakodást rejtő időszakot mutatják be. Mindez ideig ez az első és egyetlen olyan tanulmány, amely a németek elűzésének helyi megszervezését, lebonyolítását ilyen részletesen és életszerűen mutatja be. Azzal is szembesülhet az olvasó, hogy a magyarországi németiség mind számban, mind pedig gazdasági erőben egyik legerősebb fellegvárát képező Sopronban milyen helyi összefogás révén vált lehetővé az, hogy alig

egy hónappal a kitelepítési rendelet kihirdetése után máris elkészült az első memorandum a németiség megmentéséért.

A németiségért folytatott harcot Sopronban leginkább két tényezőre alapozták: egyrészt az 1921-es népszavazás kapcsán mutatott német magatartásra, amikor is csak a németiség minimálisan felének (ha feltételezzük, hogy a magyarok mind Magyarországgal mellett szavaztak, ami bizony nem állapítható meg) pozitív szavazata tette lehetővé, hogy Sopron Magyarország része maradjon; másrészt arra, hogy a németiség elűzésével a város, a környék, de az ország gazdasági érdekei is erősen csorbulnak, sőt ellátási gondok keletkeznek majd. A helyi kezdeményezők azonban tisztában voltak azzal, hogy a teljes németiség nem menthető meg, holott a városban mindenki tudta, hogy az egykori *Volksbund* múltban kétes magatartású vezetői már rég elhagyták az országot, és az ott maradt egyszerű *Volksbund*-tagok nem vétettek Magyarország ellen, csupán németiségüket kívánták megélni. A mentési igyekezet ezért a realitás talajára helyezkedve csak azokra fókuszált, akik az 1941-es népszámláláson német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallották magukat. Ezt ugyanis egyértelműen a magyarság melletti hűség kifejeződésének tartották.

Krisch András részletesen ismerteti e harc minden fontos mozzanatát, leginkább a Kisgazdapárt helyi szervezete és két történelmi egyház (katolikus és evangélikus) összefogásának fontosságát, valamint abbéli erőfeszítéseiket, hogy törekvéseiket a budapesti kormányzat ígéretének és biztosítékának megszerzése útján – egyébként a katolikus és az evangélikus egyházak legfelsőbb köreinek támogatásával – vigyék sikerre. A miniszterelnöknek írt leveleket – s más izgalmas forrásokat – a szerző teljes egészében közli, így kitűnő kordokumentumokat tesz hozzáférhetővé.

A „svábmentő” akciónak a kitelepítés előkészítése kapcsán azonban ellenlábassal is meg kellett küzdenie. Így a kisgazda

politikai kötődése miatt először megnyugvással fogadott új főispánnal, aki minden helyismeret nélkül legszívesebben a teljes németiséget a határ túloldalán látta volna, vagy az adott esetben radikális hangokat is megütő Nemzeti Bizottsággal. Mindenesetre ellentétes álláspontokért senkinek nem kellett a szomszédba mennie, hiszen a szerző is helyesen érzékeli, hogy egységes álláspont tulajdonképpen egyik pártban és érintett szervezetben sem kristályosodott ki, mi több, nem volt összhang a helyi és az országos szervek között sem. Budapesten a kiűzést ugyanis egységében kezelték, a helyi szervezetektől érkező megkereséseket könnyedén vették, s az adott szó nem egy esetben szállt el nyomtalanul. A Kisgazdapárt pedig tehetetlenségét azzal igyekezett magyarázni, hogy semmi hatalma sincs, mindent a kommunisták tartanak kézben. A Sopron környéki falvak kitelepítésének előkészítése nyomán új lendületet vevő, már a helyi sajtóban is nyilvános vitát gerjesztő „svábmentés” 1946 áprilisában sem ért el sikert, amikor a városba megérkezett a kitelepítési bizottság, a kísérletek azonban ezt követően is folytatódtak. S amikor már úgy tűnt, hogy diadalt érnek el, s az e kör által szorgosan összeállított mentesítési lista is elkészült, ismét be kellett látni – ahogy a szerző írja –, hogy „a kitelepítés során elsősorban a Kommunista Párt érdeke érvényesült”. (71. old.)

Krisch András monográfiája révén elevenné válik a tényleges elűzés folyamata, vagyis a kitelepítési bizottság megérkezése és az utolsó vonat elindulása közötti időszak. Eddig e szomorú folyamat átfogó ábrázolására nem vállalkozott a történetírás. Képet kapunk a kitelepítési bizottság befo gadásának technikai körülményeiről, a város önkormányzatára rótt feladatokról (a bizottság ellátása, a népesség összeírása, a kitelepítendőök vagyonleltárának elkészítése), s arról a teljes, eddig csak részinformációk alapján sejtett káoszról, ami a németek elűzését övezte. Az összeállított listák kivétel nélkül pontatlanok voltak, a kitelepítési lis-

tákra jogtalanul felvett személyek fellebbezésére csak szerény keretek között, jogi agályok közepette volt mód, ezek kivizsgálására a kapacitás nem állt rendelkezésre. Az utolsó pillanatokban vettek fel akár egykori *Volksbund*-tagokat a kommunista pártba, akik így mentesültek az elűzés alól, a listákon szereplők nem tudták, mi a teendőjük, s a kitelepítési rendelet szellemében nem érvényesülhetett az emberiség szempontja sem, ami Magyarországon elsősorban nem az erőszak alkalmazásában mutatkozott meg, hanem abban, hogy miként tud a közömbösség, a nemtörődömség, a kapkodás, a megértés hiánya embertelen fájdalmat okozni emberek ezreinek. Krisch felhívja a figyelmet azokra a jelenségekre, amikor a személyes bosszú, a haszonszerzés szándéka segítette elő egyes családok elűzését, s visszaéltek a zár alá vett német vagyonnal, fosztogattak, azaz szimpla köztörvényes bűncselekményekről volt szó. Mindezek a jelenségek egyértelművé tették, hogy jogállami keretekről még csak véletlenül sem lehetett beszélni. S ezen a városvezetés és a helyi mentőkörök igyekezete sem tudott sokat változtatni. Mindenesetre jól mutatta a helyzetet, hogy a kitelepítés megkezdése után már szinte minden egyes családért küzdeni kellett. A kálváriát tükrözte a kiszagdapárt helyi vezető személyiségének a szerző által idézett feljegyzése: „Egyébként reggel értesültem arról is, hogy a két vonat szerelvény elhagyta Ágfalvát, tehát a magyar miniszterelnök nem tudta a szavát megtartani, vagy ő is hazudott? Uramfia, hol vagyunk? Nem a legdurvább kommunista rémuralom ez a kiszagdák statisztálásával? Szégyellem, hogy magyar vagyok!” (81. old.)

Képet kapunk az elűzöttek összetételéről, emberséges és embertelen rendőri magatartásokról, kihalt utcákról és városrészekről, a pályaudvari anomáliákról. A helyzet groteszk jellegét mutatta, hogy amikor a magyar kormány végre erőteljesebb kísérletet tett a magyar nemzetiségű németek mentesítésére, az ebben a szellemben kelt

újabb végrehajtási rendelet kiadása után egy hónappal érkezett csak meg a soproni hatóságokhoz, amikor már az utolsó szerelvény is kifutott a városból. Mindez azt jelentette, hogy a korábbi jogszerűtlenségek most már tömegessé váltak, hiszen a rendelet által mentesített személyek a rendelet nem alkalmazása miatt százával kerültek vagonokba.

A könyv minden érdeme és újszerű ábrázolásmódja mellett fel kell hívni a figyelmet egy-két pontatlanságra is. Zavaró a *volksbundista* kifejezés idézőjel nélküli használata az elűzöttek egy részére, hiszen ez a korabeli, degradáló szóhasználat részét képezte. Másrészt a szerző csak az utószóban tesz említést a kiutasított németekkel kapcsolatban használt két fogalomról, vagyis az elűzésekről, illetve a kitelepítésekről. A szerző e kettőt szinonimaként használja, ami némileg elfedi a történeti tényeket. Némi egységesítés az előbbi javára kívánatos lett volna, hiszen az elűzöttség sokkal jobban jelzi a folyamat lelki hatásait. A magyar történetírás a bemutatott eseményekre a rendszerváltásig kizárólag a 'kitelepítés' fogalmát használta, amely a történeteket ártalmatlanabb fényben tüntette fel, mint azok valójában voltak. A németországi szakirodalom ezzel ellenben kizárólag az 'elűzés' kifejezést alkalmazta, vagyis nem tett különbséget a csehszlovákiai és lengyelországi vad elűzések gyakorlata, a magyar eljárás és a Romániában, illetve Jugoszláviában bekövetkezett elűzések között, ami ismét csak az általánosítást sugallja, s így figyelmen hagyja a kézzel fogható különbségeket. Az újabb szakirodalomban felmerült még a 'kényszerkitelepítés' terminus is, amely mintegy nyomatékosítja a kitelepítés erőszakos jellegét.

A magunk részéről úgy véljük, hogy különbséget kell tenni a szándék és a végrehajtás között. Mint ez az előbbiekből is kiderült, az akkori magyar politikai vezetés különböző pártpolitikai viták után kompromisszummal létrejött szándéka az volt, hogy a magyarországi németeket, illetve jelentős részüket elűzze Magyarországról.

Vagyis ebben a tekintetben mindenképpen indokolt az elűzés kifejezés használata. A végrehajtás során azonban komoly különbségek mutatkoztak a csehszlovákiai és lengyelországi eseményekhez képest. Az elűzések lefolyását vizsgálva egyértelműen kirajzolódik, hogy a Potsdamban előírányzott humánus bánásmóddhoz leginkább a magyar végrehajtás közelített, még akkor is, ha itt is voltak meglehetősen kifogásolható történések, s erre éppen a soproni események kínálnak példát. Ehhez azonban azt is hozzá kell fűznünk, hogy a rendezettebb viszonyok megteremtésében jelentős szerepe volt az amerikai követeléseknek, amelyeket a magyar fél viszont igyekezett teljesíteni, és nem hagyta figyelmen kívül azokat, amint az más helyütt történt. Mindezek figyelembevételével az elűzések végrehajtására a 'kitelepipítés' terminust alkalmasabbnak látjuk.

Az elűzés folyamatának részletes ismertetése mellett a szerző kísérletet tesz arra, hogy a rendelkezésre álló vagonlisták¹ és korabeli becslések alapján megállapítsa a Sopronból ténylegesen elűzöttek számát, ami – mint minden hasonló esetben a hiányos dokumentáltság és a korabeli káosz közepette – nehéz feladatnak bizonyult. Így a szerző nem tehet mást, mint hogy gondos mérlegelés után a lehető legvalószínűbb, hozzávetőleges szám mellett tegye le a voksát. Végül pedig arról is képet kapunk, hogy az elűzöttek „technikailag” milyen formában hagyták el az országot. Jobban szolgálta volna az áttekintést, ha a szerző – az elűzések országos és nemzetközi előkészítésének ismertetéséhez hasonlóan – a soproni elűzés megvalósítását nemcsak a számszerűleg hasonló tömeget érintő Budaörshez viszonyítja, hanem röviden beágyazza az országos képbe.

Az elűzések a lakossághiány mellett súlyos következményekkel jártak a város életére nézve, amit a szerző a következő feje-

zetben tárgyal. Kitér a szinte azonnal jelentkező káros hatásokra, így a termelés, az élelmiszer-előállítás leállítására, az ebből fakadó ellátási nehézségekre, az adóbevételek elmaradására, a város csőd szélére kerülésére. Mindezt csak súlyosbította, hogy a rendezetlen tulajdonviszonyok és az ezt követő betelepítések hosszabb távon is gátolták a város újjáéledését. Az iparoshiány még úgy is számottevő volt, hogy a Magyar Kommunista Párt e réteg mentesítését prioritásként kezelte. Hasonlóképpen hiányzott a szakmunkások fele a városból. Krisch utal rá, hogy annak ellenére, hogy a város feltárta az elűzések kaotikus lebonyolítását, és ezek a vizsgálatok hivatalosan is fényt derítettek arra, hogy a soproni németseget tömegesen utasították ki jogtalanul, a hivatalos úton való visszatérés lehetőségével valószínűleg nagyon minimális számban éltek a soproni elűzöttek; számukra vonatkozóan a szerző nem talált semmilyen kimutatást.

Sopron demográfiai viszonyainak gyökeres megváltozásához az elűzések mellett a könyv utolsó fejezetében tárgyalt betelepítések járultak hozzá. Ezek egyrészt magyarrá tették az addig félig német várost, másrészt a gazdasági struktúráját is felforgatták. A betelepítések során ugyanis nem volt szempont, hogy az eltávozottak helyére hasonló szaktudással és tevékenységi formával rendelkező telepesek érkezzenek. A betelepítések lebonyolítása hasonlóan kaotikus volt, mint a német lakosság elűzése, az előkészítetlenség mellett az egykori zár alá vett német vagyon visszaélésekkel tarkított kiutalása okozott problémákat, és lassította a kérdés lezárását. S az újonnan jövők érkezése nemcsak ebből a szempontból generált konfliktusokat, ellentétek alakultak ki a megmaradt németseggel és a soproni magyar „öslakossággal” is. Sokkal szemléletesebben lehetett volna a beilleszkedés és a gazdasági élet akadozó beindulását bemutatni, ha a szerző arra is kitér, hogy a telepesek pontosan honnan is érkeztek, milyen szociális helyzettel, gazdasági képzettséggel rendelkeztek. Az olvasó mindössze csak annyit tud

¹ A kitelepítési listákat a szerző elektronikus dokumentumként, a könyv CD-mellékleteként közzé is teszi.

meg róluk, hogy az ország legszegényebb rétegéből származtak, így inkább szorultak új lakhelyük támogatására, mint segítettek volna annak újjáélesztésében. Csupán a záróban említi a szerző, hogy a Kiszalföldről és az Alföldről érkeztek. Hasonlóképpen homályban marad, hogy a szlovákiai területekről végül is hány telepés érkezett a városba, és őket az imént említett szempontok szerint miként lehet jellemezni.

Nem elég azonban, hogy az elűzések és a betelepítések a működésképtelenség szélére sodorták a várost, az 1946-ot követő egy-két évben tovább borzolta a kedélyeket, hogy a megmaradt néemetségre a központi kormányzat akarata értelmében további elűzések és vagyonelkobzás várt. Az újabb veszteséget a város valószínűleg csak amiatt kerülte el, hogy 1948 közepén az elűzések a szovjet zónába is befejeződtek.

Összességében elmondhatjuk, hogy Krisch András szorgalmas kutatómunkát követően olyan magas színvonalú monográfiát tett le az asztalra, amely nemcsak a soproni németek elűzésének részleteibe avatja be az olvasót, hanem az országos méretű akcióra nézve is reprezentatív információkkal szolgál. A szerző is jól tudja azonban, hogy az elűzés nem zárult le azzal, hogy a város németjeivel feltöltött vonatok átlépték a városhatárt, ami ebben az esetben egyben az országhatárt is jelentette. Egy újabb munka keretében érdemes lenni nyomon követni, hogy az elűzöttek hova kerültek, miként illeszkedtek be új hazájukban, hogyan boldogultak, milyen kapcsolatot áptak és ápolnak az óhazával.

VITÁRI ZSOLT